

İrəvan şəhərinin tarixi və mədəniyyət abidələri müasir kontekstdə

(əvvəlki ötən nömrəmizdə)

İ. Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərin mərkəzi hissəsində Böyük Meydan adlanan 400x400 m ölçüdə meydan yerləşirdi. Ağır yükləri çəkmək üçün Qantar tərəzi, yüngül yükləri çəkmək üçün Mizan tərəzi bu meyda yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseynli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı. Pənah xan Makinskiyin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı adlanırdı. Bu meydan hazırda Saxarov meydanı adlanır.

İrəvanda Şərq memarlığı üslubunda 10 hamam - Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bayım (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy, Həsənəli hamamları mövcud idi. Hazırda İrəvanın mərkəzində Respublika meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, muğamat məclisləri keçirilməsi üçün xüsusi otaq ayrılmışdır.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları Azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Dağı, Paşa xan, Qərirlər ocağı, Deyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bay, Kətan, Dükənli, Sallaxlar və s.

Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbas dərəsi, Abuhəyat, Keşəqli, Qızıqlala, Dərə bağı, Səvzikeri, Xosrovabad, Şüyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpicxana bağlarının ad-sarı İrəvanda çox-çox uzaqlara yayılmışdır. İrəvan bağlarının bezi məhsulları qurudulmuş şəkildə Rusiyanın və Avropanın bir çox şəhərlərinə ixrac edilib.

Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılar məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Şəhərxanlı xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları olmuşdur.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və onun ətrafında iki erməni kilsəsinin adları keçir. Göy məscidi (yaxud Hüseynli xan), Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Şah Abbas, Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Səritib xan, Hacı Novruzalı bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Səritib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzadaraq İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Şəhərin kənarında mövcud olan Poğos-Petros və Katəqke kilsələri vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi və məqsəd ermənilərin şəhərə axınına təmin etməkdən ibarət idi.

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturacı Fredrik Dübua de Monpere 1839-cu ildə Parisdə çap etdirdiyi "Qafqaz ətrafına səyahət" əsərinin 3-cü cildində İrəvan qalasını və Göy məscidi ətrafı təsvir etmişdir. Onun Sərdar məscidinin əsas giriş tərəfindən çəkdiyi rəsm və Göy məscidinin rəsmi hər iki məscidin möhtəşəmliyini və memarlıq nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl sənət əsəri olduğunu aydın nümayiş etdirir. Həmin rəsmlər müəllifin adıqalın əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən atlasın üçüncü hissəsində yer almışdır. Qravürçü Erikl Nikole Dübua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin quruluşlarını hazırlamışdır.

Tarixi rus arxeoloqu qrafinya Praskoviya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlər boyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağı-

Göy məscid (İrəvan)

dılmasını ürək ağrısı ilə təsvir etmişdir. P.Uvarova Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vərəşəğinin fırçasından çıxan tablola bənzətmişdir. P.Uvarova yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşlarla və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir. P.Uvarova Sərdar məscidinin tünd mavi rəngli günbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, onun portalındakı tünd mavi lövhə üzərində ərəb əlifbası ilə ağ rənglə mətn həkk olunduğunu, divar sütunları üzərində ucalan minarələrinin üzərindən kvadrat şəkilli tünd mavi və açıq mavi kaşlarla bəzəndiyini qeyd etmişdir.

XIX əsrdə Qərbi Avropa və Rusiya bədii yaradıcılığının mütərəqqi ənənələri Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Yeni meyrlər ilk növbədə rəssamların iş üslubunda və təsvir formasında özünü büruzə verir. Şimali Azərbaycan təsviri sənətində realist meyrlər XIX əsr rəssamlığının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mirzə Qədim İrəvaninin (1825-1875) yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. O, Azərbaycan dəzgah boyakçılığının banisi hesab edilir.

Mirzə Qədim rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlardan olmuşdur. O, portret və ornamental kompozisiyalar sahəsində xüsusi böyük məharət göstərmişdir. Onun şuşa, dəri, parça üzərində işləmiş əsərləri Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda Dövlət Eritajında nümayiş etdirilir. Mirzə Qədim iki əsərlərini şuşa üzərində çəkməyi sevmişdir. Bunlar da əsas etibarilə gənc qadın portretləri olmuşdur. Mirzə Qədimin hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan qizil-qırxaxası üzərində oturan bülbul rəsmi xüsusi diqqətə cəlb edir.

XIX əsrin 50-ci illərində bəximsizlik üzündən yarasız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri kərtənən, kərmiz və tavanın güzgüli qopub tökülen Xan sarayında qismən də olsa bərpa işləri aparılmışdır. 1867-1874-cü illərdə Xan sarayında dəfələrlə aparılan bərpa işlərini Mirzə Qədim həyata keçirmişdir. O, Güzgüzlü zaldakı divar rəsmlərinin əksəriyyətini bərpa etmişdir. Rəssamın yağlı boya ilə çəkdiyi "Fətəli şah", "İrəvan sərdarı", "Həsən xan", "Rüstəm Zal" portretləri hazırda Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, "Abbas Mirzə" portreti isə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Sənətsünas N.Miklaşevskaya həmin portretləri mahiyyət etibarilə Azərbaycan dəzgah rəssamlığının iki əsərləri hesab edir və 1914-cü ildə Sərdar sarayı dağıldıqdan zaman həmin portretləri divarlardan qoparıldıqdan sonra Tiflisə aparıldığı və Gürcüstanda muzeydə saxlanıldığı barədə məlumat vermişdir.

İrəvan şəhərində mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən də Xan sarayının və məscidlərin məşhur rus fotoqrafı Dmitri Yermakov tərəfindən XIX əsrin 80-90-cı illərində çəkilmiş fotoları fotoqrafın 1896 və 1901-ci illərdə çap etdirdiyi albomlara daxil edilmişdir. Dmitri Yermakovun İrəvanda çəkdiyi fotolarının böyük bir qismi hazırda Simon Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Yermakov fondunda və Şalva Amiranşvili adına Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Alman incəsənət tarixçisi və arxeoloqu Friedrix Sarre 1897-ci ildə İrəvanda olmuş, Sərdar məscidinin və Göy məscidinin müxtəlif raxırlardan foto şəkillərini çəkməmiş və sonradan həmin məscidləri müsəlman tarixi abidələri kimi elmi tədqiqat dövrünə sinə cəlb etmişdir. F. Sarrenin çəkdiyi fotoların bir qismi hazırda Berlindəki Dövlət Muzeyinin islam incəsənəti bölməsində saxlanılır.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli qərarı ilə Azərbaycanca qarşı ərazi iddiası sürməmək şərti ilə İrəvan şəhərinə paytaxt kimi ermənilərə güzəştə getmişdir.

1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş daşnak hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı soyqırım, onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı işə vandalizm aksiyaları həyata keçirilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin məhv edilməsi rəsmi İrəvanın siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. 1936-cı ildə İrəvan şəhərinin yeni baş planı hazırlanmışdır və onun həyata keçirilməsi nəticəsində qalanın içində müasir tipli hündürmərtəbəli binalar inşa edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi dövrünə aid şəkillərdə İrəvan qalasının divarlarının müəyyən hissəsinin hələ də mövcud olduğu görünür. Lakin sonralar qala divarları tamamilə sökülmüş və hazırda ondan əsər-əlamət qalmamışdır.

İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlər bir-birinin ardınca erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və yaxud təyinatı dəyişdirilmişdir.

1928-ci ildə Zal xan, yaxud Şəhər məscidinin böyük zalı sökülərək onun yerində "Yerevan" hoteli inşa edilmişdir. 1999-cu ildə rekonstruksiya edildikdən sonra həmin hotel hazırda "Golden Tulip Hotel Yerevan" adlanır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Zal xan məscidinin mədrəsəsinin sərgi zalı kimi istifadə edildiyi göstərilmişdir.

İrəvan şəhərində 1988-ci ildəkdə yalnız Dəmirbulaq məscidi öz məqsədinə xidmət edirdi. 1990-cı ildə həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürmərtəbəli bina ucaldılmışdır.

1936-cı ildən Göy məscidinin binasında İrəvan şəhər tarix muzeyi yerləşdirilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra Göy məscidindən bir müddət eyni zamanda hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdir. Müharibədən sonra Göy məscidində həmçinin Təbiət muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya həvəskarları üçün Planetariya fəaliyyət göstərmişdir. 1991-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra Göy məscidinin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zəruriyyətə meydana çıxmışdır. Əvvəlcə 1991-ci ildə Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix muzeyi məscid kompleksindən çıxarılıb. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən İran hökuməti Göy məscidinin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürür. Rekonstruksiya işləri İranın "Büyüdə-Mustəzafan və Canbazan" (Müharibə veteranları və şəhidlər) yaxud "Bonyade Mostəzafan və Canbazane Enqelabe Eslami" xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidinin 24 metrlik minarəsi, 28 köşü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyati rekonstruksiya edilmişdir. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlar "Fərs məscidi" kimi təqdim edirlər. Hazırda Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənənəsiz olaraq 99 illiyinə İran İslam Respublikasının Ermənistan səfirliyi mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilmisdir.

Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidinin minarəsi 1960-cı illərdə uçmuşdur. Divarlarının qalınlığı təqribən 1,5 metr olan məscidin içərisində erməni ailələri yaşayıb.

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədaların və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidi və Xorhərdarın küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletinin) "qorunduğu" qeyd edilmişdir. Lakin 2014-cü ilin noyabr ayında Sərdar məscid-kompleksindən qalan 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə divarının kiçik bir parçasını da erməni vandalları yox etmişdir.

İrəvan qalasının həmyaşıdları və müasirləri - Bakıda içərişəhər qala divarları, onun içərisindəki Şirvanşahlar kompleksi, Şəkide Xan sarayını əhatə edən qala divarları bu gün də yaşayır və keçmişdən bu günə soraq verir. İrəvanda işə orta əsr memarlığından soraq verən birca dəne də olsun tarixi abidə qalmamışdır. Azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin məhv edilməsinin nəticəsində ki, İrəvan şəhərində yaşı 250 ilədək yuxarı olan Göy məscidindən savayı birca dəne də olsun tarixi-memarlıq abidəsi qalmamışdır.

2003-cü ildə İrəvanın mərkəzi Respublika Meydanında aparılan qazınizi zamanı Zal xan hamamının və qədim karvansararın qalıqları meydana çıxdı. Tələsik üstünü örtüldü ki, bu tikililərin bizlərə məxsus olduğu aşkarlanmasın. Təpəbaşı məhəlləsindəki ki izimizi silmək üçün Ermənistan hökuməti hazırda xarici investorları cəlb etmək üçün proqram həyata keçirir.

Son illərdə Ermənistan rəhbərləri "İrəvan qalası" adı altında yeni layihə

həyata keçirmək fikrinə düşüblər. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini tamamilə məhv edən ermənilər indi XVII-XVIII əsrlər memarlığı üslubunda inşa edilməsi nəzərdə tutulan "Sədar sarayı"ndan, ticarət obyektlərindən, bazarlardan karvansaralardan, Şərq hamamlarından və s. külli miqdarda gəlir əldə etmək istəyirlər. Şəhər ətrafında - keçmişdə Təzəkənd adlanan, indi isə ermənilərin Norayquy adlandırıldığı yaşayış massivində 184 hektar ərazidə inşa edilməsi nəzərdə tutulan layihənin ilkin smeta dəyəri 6-7 milyard ABŞ dolları civarındadır. Moskva şəhərinin keçmiş meri Yuri Luikovun İrəvana 2010-cu ilin yanvarındakı səfəri zamanı erməni rəsmiləri onun şirnikləndirərək "İrəvan qalası" layihəsinin maliyyələşdirilməsi məsələsinin merin və onun biznes ortaqlarının üzərinə qoymaq üçün onun razılığını almışdır. Lakin Y. Luikov Moskvanın meri vəzifəsindən azad edildikdən sonra "İrəvan qalası" layihəsinin icrası baş tutmamışdır.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımını, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı sımaları ermənilərin xəyriyə tamamilə dəyişirdi. İrəvan şəhərində azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silən, ardınca azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail olan ermənilər indi də tarix kitablarından, dərsliklərdən azərbaycanlıların izini silməyə çalışırlar.

Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan lcamasının inzibati binasında bir qrup ziyalı ilə keçirdiyi görüşdə tarixə müraciət edərək bu gün Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olduğunu, bunu təsdiqləyən sənədlər və xəritələr əlimizin altında olduğunu və dünya ictimaiyyətinin bütün bunları bilməli olduğunu bildirdi. Dövlətimizin başçısı ritorik sual səsləndirdi: "İndi gəstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradı?" Cavabını da özü verdi: "Bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar. Şəhərsalması adı altında bütün tarixi binaları, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdıblar."

Ermənistanın mövcəyi belədir ki, İrəvan ərazisində mövcud olan və bu günədək qalıb çatan azərbaycanlılara məxsus abidələr tarixi saxtaldırmaq yolu ilə qoy "fərs", "türkman", "monqol" abidəsi adlandırılıns, bununla da həmin abidələrin əsl sahiblərinin kimlər olduğunu ört-basdır edib.

İndiki Ermənistan - Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarix-memarlıq abidələrinin qəsdən dağıdılması, onların mənsubiyyətinin ləğv edilməsi və yaxud özünüinkləşdirilməsi beynəlxalq hümanitar hüququn, xüsusən də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının, UNESCO-nun 1954 və 1970-ci il Konvensiyalarının kobud şəkildə pozulmuşdur.

Erməni vandalları İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini izlərini silməyə çalışsalar da və yaxud didar xalqına adına yazmağa çalışsalar da, tarixin yaddaşından onları silmək mümkün deyildir. Bu şəhər qədim elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərindən biri kimi, Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Nazim MUSTAFA
AMEA A.A.Bakxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət mükafatı laureatı